

№ 2008
4804K

МАШНАҲУР-ЖУСЕП

Шарҳи ҷомеа
7

№ 2008/4804к

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы

Мәшһүр Жүсіп

Шығармалары. 11 том

Павлодар 2007

УДК 82.09
ББК 83,3 Қаз
М-37

Редакциялық алқа:

Арын Е.М., Қирабаев С., Құсайынов А.,
Мәшһүр-Жүсіп Қ.П. (жауапты редактор),
Қасқабасов С.А., Нұрғалиев Р., Әбусейітова М.Қ., Негимов С.,
Дәуітов С., Қамзабекұлы Д., Тұрышев А., Жүсіпов Н.Қ., Жүсіпов Е.Қ.

Рецензенттер:

А.С. Еспенбетов – М.Әуезов атындағы
Семей университеті ректоры, фил. ғыл. докторы, профессор;
Д. Ысқақұлы – фил. ғыл. докторы, профессор.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы

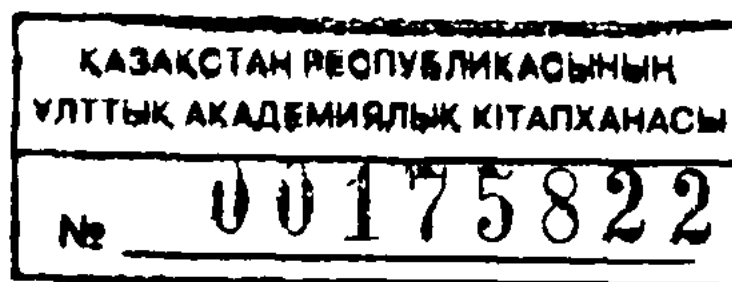
М-37 Шығармалары. 11 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 418 б.

ISBN 9965-08-177-8

Он бірінші томда Мәшһүр Жүсіптің тікелей өз жазбалары бойынша оның әдебиет, тарих, ғылымының басқа да түрлі салалары бойынша жазғандары қамтылды. 1-10 томдарда Мәшһүр Жүсіп жазбалары тақырып, сала, жанр т.с.с. бойынша жіктеліп беріліп келсе, 11 – томда және бұдан кейін қолжазбаларды жариялау ісінде түпнұсқа тәртібі сақталады, яғни тақырып т.с.с. бойынша жіктелмей, түптелу, сақталу реті бойынша қолжазбаның бірінен соң бірі қалдырылмай ұсынылып отырады.

ББК 83.3 Қаз

Кітапты араб жазуынан аударып, ғылыми түсініктер беріп, құрастырып, баспаға әзірлеген – Нартай Қуандықұлы Жүсіпов, филология ғылымдарының докторы, профессор.

М 4603020000
00 (05)-07

ISBN 9965-08-177-8

© Мәшһүр Ж.К., 2007

Шөженің Шоң биге айтқаны

О, Шоң биім, Шоң биім [1],
Тұғырға қонған сұңқарсың,
Суытып мінген тұлпарсың!
Судан шыққан сүйріксің,
Таптан озған жүйріксің.
Бибатпадай бақтысың,
Сүлеймендей тақтысың!
Дін-мұсылман қазаққа
Жұрттан озған даңқың бар.
Бәйтеректей бүрлі өткен,
Пайғамбардай нұрлы өткен.

Қожамберді – қырық жігіт Өскенбайдың аулына барымтаға барды, қолға түсіп өлең айтты: «Мен үйімнен шығып ем бойлай-бойлай» [2].

Өтірік өлең. Өтірік өлең айттым да, қызға жақтым [3].

Ақбала мен Боздақ айтысы [4].

Қаршығаны мақтағаны [5].

Қазақтың түбі (екінші нұсқа)

«Бір Алтынбел деген хан болған. Ханның жалғыз ұлы бар еді, аты – Қайшылыхан» [6]. Сонан басқа баласы жоқ еді. Бір күндерде ханның қатыны кұрсақты болды. Бір уақытта бір қыз бала келтірді: «Ай дейін десе, аузы бар; күн дейін десе, көзі бар!» Ол қызды тапқан шешесі ол қызын көріп, көркінен талып қалды. Бұл қыздың аты – «Алмалы – көрікті».

– Сондай бір қыз келтірді, – деп, ханға айтады.

Хан айтты:

– Адамға көрсетпей, кісі көрмесін! – деп, бір жерге жасырып асыратты дейді.

Сонан соң ханның қатыны бір кемпірді шақырды. Кемпірге бір жүз ділда жылына берді. Кемпір бұ баланы алып, қараңғы темір

үйге салып, бұ баланы асырады. Сол қыз бір күндерде ер жетіп өсті. Өскеннен соң бұ қыз бір күнде кемпірден сұрайды:

– Сен қайда барып жүрсін?

Кемпір айтады:

– Ай, балам, бір жарық дүние бар. О бұ жарық дүниеде әкең бар, шешең бар. Талай жандар бар. Анда [сонда] барамын.

Қыз айтты:

– Ай, ене-ке, ешкімге айтпайын, маған со жарық дүниені көрсетші!

Кемпір айтты:

– Жарайды, ешкімге айтпасаң, көрсетейін!

Кемпір бұ қызды тысқа шығарды.

Шығарғаннан соң, о қыз бұ жарық дүниені көріп, өне бойы балқып, есі ауып қалды. Сол тысқары шыққан күндерінде оған Алла тағаланың көзі түседі. Алланың әмірімен со қыз құрсақты болды. Бір күндерде іші өсіп, үлкен болды. О қыз буаз болғанын кемпір білді:

– Енді мені өлтіреді! – деп, қайғы жеді. – Енді мені өлтірсе де, қаным ақ, ханның қатынына айтамын! – деді.

Кемпір келіп, ханның қатынына айтты:

– Қызыңыз құрсақты болды. Еш адамға мен оны көрсеткенім жоқ. Өлтірсең, қаным-ақ. Тірі қалсам, жолым-ақ!

Ханның қатыны айтты:

– Сен онан басқа не қылдың?

Кемпір айтты:

– Қылғанымды жасырмаймын. Менің қылған жазығым – бір-ақ [рет] тысқары шығарған едім. Шыққан күннен құрсақты болды.

Ханның қатыны айтты:

– Сен жамандық қылмаған болсаң, ханға жауабын мен өзім берейін!

Солай айтып ханға барды. Ханға келіп айтады:

– Қызыңыз құрсақты болды – Алланың әміріменен, оны еш адам көрген жоқ, – дейді.

Хан айтты:

– Олай болса, өлтір оны! – дейді.

Ол қатын айтты ханға:

– «Хан қызын өлтіріпті!» – деген атақ жаман болар.

Хан айтты:

– Енді не қылсаң-дағы көзімнен жоғалт! – дейді.

Қатын өлтіруге қызын қимайды. Бір алтынды әбдіреге салып, ішіне азық салып, аузын жауып, кілтін сыртына байлап, ағып жатқан дарияға салып қоя берді [7].

Сол бір жерде Домдағұл соқыр, Тоқтағұл мерген [8] бір жерде аң аулап жатушы еді. Сол дарияның ортасында ағып келе жатқан әбдірені көрді. Тоқтағұл мерген көргенде:

– Ай, жолдасым, – дейді, – судың ортасында жарқырап бір нәрсе ағып келеді. Құдай берсе, оны біз аламыз. Ала қалсақ, сен ішін аламысың, тысын аламысың? Со жерде үлеселік. Қолымызға келген соң, бір-біріміз таласып, араз болармыз.

Әуел (ол) Домдағұл соқыр:

– Мен тысын аламын, – дейді.

Тоқтағұл мерген айтты:

– Мен ішін аламын: не шықса да, шықпаса да, менің бағымнан болсын!

Сонан соң жібектен жіп есіп, оққа байлап, Тоқтағұл мерген атады. Ол оқ барып әбдіреге қадалады. Әбдірені тартып, судан шығарып алады. Әбдіренің аузын ашады. Ашса, ішінде «он төртінен туған айдай» боп, ішінде бір қыз жатады. Екісі [екеуі] көргеннен соң, көркінен есі ауып қалады.

– Не кісісің, не еткен жансың?! – дейді.

Қыз айтты:

– Мен Алтынбел ханның қызы едім, – дейді. – Мені бір қараңғы жерде асыраған екен. Мен Алланың әміріменен құрсақты болыппын [9]. Мені сонан соң әкем: «Өлтірсін!» – дейді. Шешем өлтіруге қимай: «Қайда кетсе де, тірі кетсін!» – деп, осы әбдіреге салып, қоя беріпті.

Тоқтағұл мерген айтты:

– Сені біз алармыз, бізге тиемісің?

Қыз айтты:

– Тиейін! Мен осы ішімдегі баламды келтіргеннен соң, тиейін саған! – дейді.

Тоқтағұл мерген:

– Олай болса, жарайды, – дейді.

Сонан соң уақыт жеткен соң, бір ер бала келтірді. Өзінен көркем болды, [Осы 115 – беттің оң жағына қиғаштап жазылған қосымша: «Бір қолы жұмық туды: уысы тола қан екен»]. [Осы 115 – беттің сол

жағында көлденеңдеп орнаған қосымша: «Ханлардың ханы болған Шыңғыз хан 599-да Тоңыр елінде, моғол жұртында...»). Сонан соң некесін қиып алды:

– Далада жүрмейік, – деп, еліне келді.

Еліне келген соң, со бала ер жетті, өсті. Өзі жақсы, әділ болды. Со баланың атын «Шыңғыз» (Шыңғыс) – қойды. Ол уақытта олардың тұрған шаһарының патшасы өлген екен, [артында] бала қалмаған екен. Елі патша қылуға жақсы кісіні таба алмайды.

[Осы араға келтіруге лайық саналған 116 – беттің оң жағына көлденеңдеп орын алған қосымша: «Балалармен ойнап жүргенде, Шыңғыс ойыны бір басқа, Бөденетай, Бүргентайлардың ойыны бір басқа болады. Сонда шешесінің айтқаны: «Бұланға ерген таза жерге ойнайды, доңызға ерген балшыққа ойнайды»].

– Со Шыңғыс деген баланы патша қоялық! – деседі. Баланы патша қылады: «Өл десең, өлерімізге!» – деп, ант береді.

Сол Шыңғыс патша болып, әділ болды, кісіге зұлым қылмады, зорлық қылмады. Жұрты тыныш болды, елде ұрлық, өтірік жоқ болды.

Шыңғыс туғанда, Тоқтағұл мерген Алтынбел ханның қызын алған екен. Сол қатыннан үш ұл бала туды. Ол үш бала ер жетті. Ер жеткен соң, со Шыңғыс деген патшаға зорлық қылды [10]:

– Бұ атасы жоқ бала еді. Мұны патша қылмаймыз. Біздің атамыз бар. Біздің бірімізді патша қыл.

Сол патша сол үш баламен егес (иңеш) болды. Сонан соң патша: – Мен жалғыз едім, мені бұлар өлтірер, – деп, қашпақшы болды. Шешесінің қасына келді, айтты:

– Ай, шеше, мен кетемін қашып. Мына үш жаман балаң мені өлтіретұғын болды, – дейді.

Шешесі сұрады:

– Енді, балам, сен қайда барасың? Барған жеріңді маған айтып кет. Мен сенің өлі-тірі хабарыңды қайдан білемін? – дейді.

Шыңғыс хан айтты:

– Қайда барайын? Ұзын ағып келген судың басына барып, сол атамның тұсына барып, анда [сонда] жатармын. Атам судың ар жағында болса, судан өтсем, өтермін. Өте алмасам, судың бір (бер) жағында со жерде жатармын. Ай, шешекем, менің өлі-тірі хабарымды мен білдірермін.

Саған осы ұзын ағып келген судан құстың жүнін салып тұрармын. Құстың жүні өтіп тұрар. Өтіп тұрса, менің тірі болғаным. Құстың жүні өтпесе ағып, онда менің өлгенім! – деп, уәде қылды да, – Аман бол, шеше! – деп, кетіп қалды.

Шыңғыс қашып барып, суды өрлеп кетті. Атасының тұсына келіп, судан өте алмай, бұ жақта жатып қалды. Жатып аң атарға шықты. Аң атып, құс атып, аңның терісінен үй қылып алды. Құстың жүнін суға салып қойып, құстың жүні ағар суменен өтеді, шешесі тірлігін біліп тұрды. Енді Шыңғыс құстың жүнін таудай қылып үйіп қойды.

Сол Шыңғыс кеткеннен соң, ел патшасыз болды:

– Кімді патша қыламыз? – деп, састы.

Онан соң:

– Осы қатынның баласы жақсы болушы еді, – деп, бір Бүргелтай (Бүріңалтай) деген баласын хан қойды.

Бүргелтай жұртты бүтін тұтып, жақсы қылып, тұра алмады. Жұртында ұры көп болды, тентек көп болды, өтірік көп болды. Оның тілін адам алмады. Өзі әділ болмады, паракор болды. Сонан соң сол жұрты азып-тозды [11]. Жұрты бір жерге жиылып, кеңес құрды:

– Біздің патшамыз әділ болмады, жаман болды. Ол жұртты тұтып тұра алмады. Шыңғыс хан патшамыз тұрған уақытта жұртымызда ұрлық, өтірік, зорлық жоқ еді. Жұртымыз көп еді, аз болып қалды, бұ жұртымыз таусылатұғын болды. Бүргелтай патша бола алмас. Со Шыңғысты іздеп табайық, – [десті].

– Мұны қайдан табамыз? Қайда кеткенін Құдай біледі, өзге жан біліп болмас.

– Оны бір білсе, шешесі біледі, онан сұралық.

Жұрты жиылып, со шешесінікіне келді, айтты:

– Сол Шыңғыстың қайда кеткенін білемісің? – дейді. – Мына жаман балаң патша бола алмады, жұртты бүтін тұтып тұра алмады. Шыңғысты іздейік, – дейді. – Біз қайда кеткенін білмейміз. Сіз соны білсеңіз, сіз айтыңыз, білерсіз? *Шешесі айтты:*

– Мен айтайын. Барсаң-дағы, тауып алсаң-дағы, мұнда келмес. Келсе, түзу [жөн] айтайын. Осы суды өрлеп жүре беріңдер. Осы судың бойында Шыңғыс бар-ды, табарсыңдар. Барып, жалынсаңдар, Шыңғыс келер. Жаман сөз айтпаңдар, көптен кісі көрген жоқ, шошып кетпесін!

– Жарайды, – деп, жиырма бес кісі, бәрі жақсы кісі, іздеп кетті.

Бір күндерде Шыңғыстың жеріне келіп жетті. Шыңғыстың аң терісінен қылған үйін көрді, таудай қылып үйіп тастаған құстың жүнін көрді, орнатып қойған ат байлайтұғын діңгегін көрді.

– Шыңғыс осында екен, – дейді. Шыңғыстың өзі жоқ, аң аулағалы кеткенін білді. – Біз бұған көрінбейік, бізді көрсе, қашып кетер. Атымызды жасырып, өзіміз құстың жүніне еніп, жаталық, – [деп], жасырынып жатты.

Бір күндерде Шыңғыс келді. Діңгекке:

– Шыңғыс хан келді! – дейді, өзі:

– Ханның атын ұстаңыз, – дейді. Аттан түсті. Және өзі:

– Ханның атын байлаңыз! – дейді.

Хан үйге кірді, өзі:

– Ханға есік ашыңыз, – дейді. Үйге кіргенде:

– Ханның астына кигіз салыңыз! – дейді. Өзі отырды:

– Ханның алдына ас ап кеп қойыңыз, – деп, өзі асты [даярлап], өзі алып ішті. Асын ішкен соң, ұйқысы келді:

– Ханға төсек салыңыз, – деп, өзі салып жатты.

Жатып қалған жерінде жиырма төрт кісі бас салып ұстап алды. Жиырма төрт кісінің бірін былай, бірін былай лақтырды.

Кісілер айтты:

– А, тақсыр хан, – деп, – «Құлдық қыламыз!» – деп, жалынып келдік. Сіз кеткен соң, еліміз азып-тозып кетті. Қайтып жүріңіз, патша болып, орныңызға тұрыңыз!

Сонан соң қайтып алып жүрді, еліне алып келді:

– Бұрынғы орнына хан қыламыз! – дегенде, соңғы байдан туған үш інісі:

– Мұны патша қылмаймыз. Бұл кетсін, кетпесе, мұны өлтіреміз! – дейді.

Сонан соң жұрт жиылып, кеңес құрды:

– Мұны қайтеміз? Мұны патша қылсақ: «Өлтіреміз!» – дейді. Өздерін патша қылсақ, жұртты тұтып тұра алмайды. Мұның қайсысын патша қылса да, шешесі білсін! – дейді.

Шешесіне үшеуін жіберді:

– Төрт баласының қайсысын шешесі патша қылса, біз соған разымыз! – дейді.

Төрт баласы шешесіне келді. Бірісі: «Мен боламын патша!». Және бірісі: «Мен боламын!» – дейді. Төртеуі таласып келді. Төрт баласына шешесі айтады:

– Бәрің де менің баламсың, – дейді. – Сендер таласпаңдар! Мен төртеуіңді әділ шариғат (шырағат) қылайын. Мына сағымға садағыңды іл. Сағым садақтарыңды көтерсе, соның патша бол!

Төртеуі апарып, сағымға садақтарын ілді. Үшеуінің садақтары жерге түсіп кетті. Манағы Шыңғыстың садағын көтеріп тұрды сағым. Астынан тіреу жоқ, үстінен байлау жоқ. Со жерде сол қатын жұрттың бәрін жиып алып:

– Мынаны көріңдер! – дейді. – Бұл Алланың әміріменен бала болған. Мұның, сол Алланың әміріменен, сағым садағын көтеріп тұрады [12]. Мұны патша қылыңыз! Ана үшеуі зорлық қылса, оның үшеуін де өлтіріңдер! – дейді. – Жұрт, сендер көпсіңдер ғой, зорлық қылдыртпаңдар! – дейді.

Сол жерде Шыңғыс хан болып тұрып қалды. Тозған жұрттың жиып алды. Өзі сондай әділ патша болды [13].

Өзі бір жақсы қатын алды. Қатыны үш ұл тапты, бір қыз тапты. Со [л] патша болып тұрған заманда әрбір патшадан артық болды. Ешбір жауға алдырмады, жұртына қайғы салдырмады. Сонан соң: «Сондай жақсы патша бар!» – деп, Рұм шаһардың кісісі келіп:

– Бір баласын бізге бер! – деп, сұрап келді. – Оны біз патша қыламыз, – [деп].

Рұм шаһарына берді бір баласын. Қырым шаһарынан кісі келді: - Шыңғыс ханның бір баласын хан қылғалы аламыз! – деп сұрап келді. Ол бір баласын алды патшалыққа. Халифа жұрты келді:

– Бір баласын біз де патша қыламыз! – деп. Оған бір баласын берді. Онан соң:

– Сол Шыңғыстың бір баласын біз де аламыз! – деп, Орыстан келді. Оған ұл баласы қалмады. Ақбибі деген қызын берді. «Патша оны қыламыз!» – деп, орыс алып кетті.

Ол Шыңғыстың өзі өлгеннен соң, елде жақсы патша болмады [14]. Со Шыңғыстың үш баласы патша болып, үш шаһарда тұрды. Енді бізде қазақта қалмады.

Әз Жәнібек, Бөденетай, Бүргелтай – шешесінің үш баласы – осы тұрған жаман төрелердің аталары. Әз Жәнібек ханның баласы – Досан хан Ұлы жүзде болған. Оның балалары көп боп кетті.

Шыңғыстың әкесі – Алтынбел хан, оның баласы – Қайшылыхан, оның баласы – Темір хан, оның баласы Досым хан, оның баласы Есім хан, оның баласы үш болған: Еңсегей бойлы ер Есім. Есімнің баласы – Абылай хан болған.

Бұхар ханы Абылайдан қыз сұратқан жоқ, «Май қатығын тауып берсін!» – деп, тарту-таралғы жіберген. Бұхар хан [ы] Абылайға айтты: «Маған қызын жіберсін!» [15].

Абылай хан қазақтың ханы болған. Бір Ботахан дегенді тірі көрге салған [16].

Абылай хан (тарихи дастан) [17].

Айтамын, айт дегеннен, ау, жарандар,
Кейін сал кеңесінді, бозбалалар [18].

Қойкелді өлеңі.

Мен аттанып шықтым қалмаққа [19].

Бір батыр қырғызға барыпты: әкесінің, Мандық деген батырдың
кегін алуға [20].

Ер Көкше.

Уақ ұлы Қамбар екен,
Қамбарұлы – ер Көкше [21].

Желкілдек.

Бұрынғы заманда Нұрманбет деген хан болған [22].

Қыз тәрбиесі туралы

Надан жұрт надандығымен қыздарын тұтқынлықта қалдырып, ас ішіп-жемейтін арық қылып, қатпа қылып өсіреді [23]. Оның көп зырры (зәрі) бар. Зағип (зығипа) қатынларының нәсілдері бір-екі, яки үш ғасырдан соң мыңқырыз болашқыдыр. Қатын нашар болған соң, кейінгі өсуі кем болып, екі-үш буынға жетпей құриды.

167 – бетте Ботакөз сұлу мен сарт үйірлігін сөйлеген. Бұл сарттың аты: «Хожай саудагер». Бұрынғылардың: «Ер Қосайдың жолын берсін, // Хожай саудагердің саудасын берсін!» – дейтін батасында бар.

Бұл Хожай саудагер ер Қосайға мақтаныпты:

– Арғынның ақсары биінің үйінде жатамын. Ардақты қызы Ботагөз сұлу некелі қатынымдай, – деп.

– Сені қойнына алмайды, – десіп, екеуі ерегесіп бәстесіпті.

Егер де сарттың сөзі рас болса, екі қолын төбесіне қойып, бар маңдайындағысынан Қосай безіп, қожаға бермекші болыпты. Сарт сөзі жалған болса, бар маңдайындағысынан сарт безіп, Қосайға қолынан тапсырмақшы болыпты. Базардан бірге қайтып, бір әбдіренің ішінде Қосай бар, Арғынның – Ақсары биінің ауылына келіп, Хожай түсіпті. Қатын-қалаш, бала-шаға, – бәрі үймелеп келіп жатыр. Хожай да дүниені аямай шашып-төгіп жатыр. Келген қатын-қалаштың бірі – Ботагөз сұлу. Бәрі тарқаған кезде Ботагөз сұлуды жалғыз алып қалып, мейлінше жалынып:

– Баяғыдан бері алдадың, енді бүгін қойныңа ал! – деп, жабысыпты.

Қыз айтыпты:

– Ит ас ішетұғын итаяқ алып кел, мен соған жылы су төгейін. Соны іш. Мені шын жақсы көретұғыныңды сонан білейін. Оны қылсаң, сонан соң маған білгенінді қыл, – депті.

Хожай сорлы қуанып кетіп, ұшып түрегеліп, қыздың не айтқанын орнына келтіріпті. Қыз:

– Тойдың ба, сусының қанды ма? – депті.

– Жаныңнан кетеді, басыңнан үркілей (өркүләй) дүниеде сусын іздеместей сусыным қанды, – депті.

– Ендеше осы тойғаның да жетер! Итаяқтан адам (ит) ішпес, // Ішкен сарттың астына ит те жатпас, – деп, қыз үйіне тұра жөнеліпті. Сөйтіп Хожай сарт бар өмірінде каталдықпен жиған дүниесінен айрылып, «дат!» – деп, шоңқиып қалыпты.

Бала күнде естіген сөз еді. Біздің бала күнімізде ескі сөзді екiнiң бiрi сөйлеп, айтып отырушы едi.

Сайын батыр.

Бұрынғы елдің барында,

Өткен елдің заңында [24].

Аманқұл абыз

Үйсін-Аманқұл абыз Сыбанкөк деген атымен Құрмантоғалақтан таң намазын оқып аттанып, Ерейменнің Жұмалай асуында бір ағашта атын жиып (тарлап), бұлағынан дәрет алып, бесінді Сарыобаның басында оқыған [25].

Қатынының аты – Кежек, Тайкелтір-Мықтыбай, Шектібайлармен туысқан қыз еді. Ол Кежектен туған: Айдана, Дүрдана. Дүрданадан туған Іңкәрбай. Әділше азаншының әйелі еді. Іңкәрбайдан Батырша дейтұғын бала туып, онан екі бала бар: Мақаш, Мұқаш.

Аманқұл абыздың қарашолақ кітабы бірден-бірге Қожакелді-Әлике молданың қолында көп жүрді. Онан қайда қалғаны белгісіз, ешкім білмейді.

Қосдәулет әңгімесі

Едіге бидің кенже баласы – Қосдәулет Ертістің ар жағында жатқан жылқысынан шығып, Қарағайлы бұлақтағы үйінің сыртындағы қосына атын байлап, таң асырған. Жүген, шылбыр, тізгін – қайыстан, ат таң – асқанша, жер қазып тартып тұрмай, қайыс шылбырды үзе алмай, ауыз омыртқасы шығып кетіп, тұрған жерінде таң атқан соң, пышаққа ілінген.

Дүйсен балуан, әкесі – Жаманқара. О да іштен шыққан күні келіп, Бабатай тасындағы үйіне таң асырған.

Ботбай бай жолда Тұзқаладан бір тайға бір байлам ер бітер алып, соны біреу қалап алып, қазан қайнап тұрғанда, үйіне келіп, атын таң асырған.

Кенесары, Наурызбай Қараөткелге өрт салғанда, бір орыс күнбек күн Қызылжардағы...

Абылайдың Бұқар жыраудың көңілін сұрауы

Абылай хан, мал қорадан шығып жатқанда, Көкшетаудан шығып, кешке мал қораға кіріп жатқанда, Абылай Бұқар жыраудың көңілін сұрау үшін келген. Сонда Бұқар жыраудың хан үйге кіріп келгенде, басын көтеріп алып айтқаны:

Бас ауырса, жан қорқар
Іште пікір...
Хан иемді кө [р] ген [де],
Құдайға...
Ауыздыға сөз берген, – деген...

XXX

Қозған-Төйте тәуіп деген кісі Қызылтаудың Жосалысында – үйінен таң намазын оқып шығып, бесін намазын Ақкөл-Жайылманың басында оқып, бес намазды сол жерде өтеп, онан ертең таң намазын сол жерде оқып алып, бесінді үйіне келіп оқып, бес намазын бұл жерде оқиды екен. «Әулиелі Ақкөл» – атанғандығы сонан дейді [26].

Күн, Ай және адам денелері

Күн – патша, Ай – оған уәзір. Ғытард, фишір, зіһре – ойыншы. Мырных, Шікір, Мышнайт – қазы. Зыхыл – диқан.

Адамның көзі – Ғазірейіл, құлақ – Микайіл, мұрын – Исрафил, тіл – Жебірейіл.

Адамның құлағы-хамал, мойыны тор (шор), екі қолы – жоза. Екі иін – нысыртан, көкірегі, кеудесі – сыпдыш жағытта арысландай. Бауыр – сүмбіле (сінбіле). Өкпе – мизан. Ұят жері – ғықырып. Жауырыны – құс, бұт – жыды. Тізеден төменгі – хысұлу. Екі аяқ – дініп, басышот... Он екі [мүшесі] – он екі биіс...

Мұхаммед пен шәриарлар.

Пайғамбар шапағатшы таңда жарым,
Көрсетті имандыға өз дидарын [27].

Бозторғай.

«Қиын жол қияметтік тар-ды!» – дейді,
«Бір жағы – су, бір жағы – от, жар-ды!» – дейді [28].

Киік.

О заманда бар екен жалғыз киік,
Тамам кәпір аттанды тұзақ жиып [29].

Алтын бас пен Күмісаяқ.

Айтамын тыңдасаңыз, жақсы кепті,
Көп адам бізден бұрын өтіп кетті [30].

Заман ақыр.

Хабиб хақ сәруардайын,
Әбубәкір, Ғұмардайын [31].

Бір шайырдың сөйлеген насихаты

Стамбул, патша болсаң, Құдыс, Шамға,
Бұхар мен хәкім болсаң, һүндістанға.
Ағылшын, Қытай, Жапон (Иапон), Румды алып,
Дін түзеп, әмір етсең бұл жаһанға.
Тұтсаң да жеті ықылымның бәрі [н] тегіс,
Кіресің ақыр бір күн көрстанға.

Есепсіз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сахи боп мал шашсаң да Атымтайдай,
Патшадай Әмір – Темір дін түзетіп,
Болсаң да әйдік батыр арыстандай,
Шешен бол Жиреншедей қызыл тілге,
Ақырда жатар орның – шап-шағын жай.

[**Ескерту:** Өлең соңында сол жақ төменгі бүйірде басқа сиямен жазылған, яғни кейінірек қағазға түсуі мүмкін анықтама: «Алтынбас-Қыпшақтан шыққан ақынның өлеңі»].

Қарқаралы төрелері.

Тимушын, Шыңғысхан, Жошыхан, Сайын хан [32].
Бәсентиін: төртінші қатынынан – Сырым [33].

Түрлі әңгімелер

Баязид, Бытами заманында бір кәпірге біреу:
– Мұсылман болсайшы, – дегенде, ол кәпір айтыпты:

– Егер мұсылманшылық Баязид қылған іс болса, ол менің қолымнан келмейді. Жок, өзгенікі болса, ол мұсылманшылықтан өзімнің кәпірлігім көп артық, – депті [34].

Хақ айтқан, рас (расыт) айтқан. Бұл һәм Тезкирет әулие де айтқан.

Зындық сол кісі Құдайдың барлығына, пайғамбардың хақлығына егер қылыпты: «Дүниенің әуел – ақыры жок. Мақұлықлардың жаратылуы дүниеден үлкен» – дейді. Қияметінің келешегіне нанбаған (инанбаған) кісі.

Ғалым Ламардан болған, лытаф хамсаның сарайы ғалымлықтан болған. Лытаф хамсаға саулаған бойымен құйылып тұрады.

Ғалым Ламардан болған ілтипаттың сылының (асылының) сылынан – нәпсінің сылының сылы (асылы).

Қылыптың сылының сылынан – елінің сылының сылы. Румның сылының сылынан – судың асылының асылы. Сырдың асылының асылынан – оттың асылының асылы.

Хығидың асылының асылынан: топырақ, – асылының асылы-Хығидың сылының сылынан.

Айтылар: «Төрт ныһар бейіште тәубе (түбі) ағашының түбінен ағады. Ұшандық төрт өзен кәріпplerдің (ғарыплардың) ділінде.

...Қылыпның бұлағынан набит суы ағады.

Көкірек бұлағынан – сүттің сүті [35].

Борса шаһарында жамых кібир бар: пышағында жазылған. Миршамсидин Мұхаммед Лыжыхары опаты 833-те, хазрет кожа Баһаудин нықшыбындының ширзадасы. Миркүләл бабаның перзенттер жымындылары сұлтан Баязид Илдірімнің рамады хикаясы мәшһүр. Нух ғалайссалам заманындағы кемпірдің үйінің орыны сол жамғы ортасында бір кішкене хозы ішінде балықтар ойнап жүреді.

Бұл Борсада Сұлтанмұрат Шеруанның жуарында Шегіртке зиараты бар. Бұл кемпір Нух пайғамбарға күнде бір аяқ қатық ап келіп:

– Топан суы қаптағанда, мені кемеңе ала гөр! – дейтұғын.

Су тасығанда, Нух мұны (бины) ұмытып кетіп, су тартылғанда, тағы қатығын ап келіп тұр дейді:

Топан суы қаптағанда, мұның өзі де, үй-қорасы, сиыры да аман болған. Сол кемпірдің үйінің орыны Борса шаһарында, Жамихкібір соның орынын алған.

...Зындық сол кісі Құдайдың барлығына, пайғамбардың хақтығына іңкәр қылып та дүниенің ұшы (әуелі), ақыры жоқ мақұлықтарының жаратылуы. Дүниеден келген деу – қияметтің келешегіне айналмаған кісі – рух баян [36]...

Бір үй (ди) бар – тау секілді – орнынан қозғалмайды. Бір үй (ди) бар ағаш сықылды – тамыры берік: кеткен жылмен (желмен) қозғалады. Толып жатқан үй (ди) бар – бұлт сықылды желбіреп, былай (бұлай), біресе олай айдап кетеді [37].

...Бұл ғылым білімнен бастап, мұнан былайғысы бұрын қағаз жүзінде нұсқа болып жазылмаған. Үш жүздің ішінде кеудесі хат болған Қаракесекте – Бердәлі қожа, Қанжығалыда – Сакқұлақ, (Әлике)Лике-Байдалыда Аққошқар – Сайдалының Аққошқары – сондай қазақ жақсыларынан естуменен Мәшһүр Иүсіф Көпеевтің қағаз жүзіне тахырия қылып, оһым өз зиһынан жасалған сөзлерді мыхымұх міркіб қылып кейінгі заманға жәдігер (иадкер) үшін жад әуелі басы Василий Васильевич Радловтың жинаған сөзі – қазақ әдебиетлерінен.

ҒЫЛЫМ-БІЛІМ

(бірінші әңгіме)

Ғылым-білім немен болады? Әуелі жаратушы Құдай тағаланы танумен болады. Әуел ғылым мағырфата (махырфата) Ал-Жаббар – ғылым-білімнің ең алды – Құдай тағаланы танымақ. Ол Құдайды қайтсе, таниды? Әркім өзін таныса, сонда Тәңірісін таниды. Қазақ қариялары да айтады жақтырмаған кісісін: «Бұл шіркін өзін танымайды!» – деп. «Мен кәріп ніпсе фықид кәріп (ғарыб) Раббы» – деген.

Олай болғанда, ғылым-білімге талап қылғышлар алдымен өзін тануды мақсат (мықсұд) қылу керек. Бір Алла күдіреті зор, өзі жалғыз. Онан басқа жалғыз болып іске жараған нәрсе жоқ (иоқ). Дүниеде имансыз – жақсы (ихшы) болмайды, харамсыз халал болмайды.

Құдай тағаланың жаратқан нәрсесінде – ғақылдан ғазиз ұшыриф нәрсе жоқ, дәнемеге қосыла алмай, жалғыз өзі неменеге жарайды?

Жаннан аяулы, онан қадірлі не нәрсе бар? Дәнемеге қосылмай, жалғыз өзі тұрғанда, ол неменеге жарады? Бұл екеуі [бізше, ғақыл мен жан – Н.Ж]. қанмен қосылып еді. Үшеуі бір жерге бас қосқан соң, сонымен, мінеки, біз адам болып отырмыз.

Адамның адам болып тұрғаны – осы үшеуінің бір жерге бірігуіменен. Бұлардың басын бір араға қосып, біріктіріп тұрған: от, су, топырақ, жел, – төртеуі бір жерге жиылумен дене болады.

Адамның денесінде осы төрт нәрсе түгел бармақтың көлеміндей көздің ішінен бәрі табылады. Көздің ашылып, жабылып тұрғаны – жел барлығына дәлел. Жас ағады, суы барлығына дәлел. Бір нәрсе тисе, жарқ етеді, от барлығына дәлел. Бір арадан қозғала алмай тұрғаны – топырақ барлығына дәлел. Желден қорытылып, қан болды. Оттан қорытылып, зерде болды. Судан қорытылып, қақырық болды. Топырақтан қорытылып, қарақұрым (қорым) болды.

Адамды Алла тағала қалай шеберлеп жасады? Қан – өкпе, бауыр, жүрек – үшеуінде жүреді [38]. Қақырық – өкпеде, зерде – өтте, қарақұрым – талақта. Құдайдың (хыданың) күдіретінің шеберлігін білемін десең, өз бойыңа жақсы қара. Қандай шеберлеп жаратқан: ішітисы біріне-бірі халафе, басын қалай қосып біріктірген?! Әркімнің жаны бір қалыпта, бір түрде болмайды. Сол үшін айтылады:

Арық пенен семіздің басы бір ме,

Жақсы менен жаманның (иаманның) басы бір ме? – деп.

Дене – бір қараңғы үй, жан – ол үйді жарық қылып тұрған нұр. Біреудің жаны сығырайып зорға жанып тұрған шырағдан сықылды. Кейбіреудікі май шам сықылды, кейбіреудікі тас шам сықылды. Кейбіреудікі – керосин майының жарығы сықылды. Кейбіреудікі – онан да жарық: машинамен жағылатын электрі бар жарық сықылды. Онан да жарығы зор нұрлы жан болады. Есебі жан деген нәрседе ныһайыт жоқ.

Адамның денесі – машина: будың күшімен жүріп тұрады. Денеде не нәрсенің үлгісі: әркім өз денесінен алып білуге мүмкін. Күллі денеге күш беріп тұратұғын – жүрек. Адамның он екі мүшесінде мұнан күш алмай, өз бетімен жұмыс қылатұғын дене жоқ [39]. Жүректің қызметкері – өкпе, бүйрек – қанды тазартып беріп тұратұғын машинаның ең күштісі. Дымахының қызметкері – бауыр, бауырдың қызметкері-мехда-құрсақ. Дымахы һәм бауыр – әр кісі тереңлігінің қуатын һәм (өһім) харарт ғарзаны бүйректен алып тұрады. Харарт ғарза Құдайдың адамның денесіне берген тіршілік қызуы. Дымахы барша хуасларының басталатұғын (башланатұғын) орны. Бауыр – барша ғарза алатұғұн машиналарының басталатұғын орыны.

Жүрек – барша тірлікке сылахыты бар машиналарының басталатұғын орыны.

Араб (ғараб) тілінде: «дым былхым сыпыра судаф хылатарға шарғына сырарығпа» – орнында. Қан – су орнында, ылхым – жел орнында. Зерде – от орнында, қаракұрым – топырақ орнында.

1-нәпсі, 2-ауа (һуа), 3-шыһтот, 4-ашу, – бір анадан болған төрт туысқан.

Періден – бір, жыннан – бір, шайтаннан – бір, жұлдыздан – бір, адамнан – бір, періште – алтауы бір сағатта дүниеге келеді. Бәрі бір адамның бойында түгел жүреді. Алтауы – самауы – қазақша ашманы. Төртеуі шарығына сыр әр бағадан. «Атадан – алтау, анадан төртеу» [40].

Өкпе мен бауыр-жүректің екі қызметкері: қанды тазартып, іске жаратып беріп тұратұғын [41].

Ауыздан ішілген асты құрсаққа қарай тартатұғын бір машина бар – «Жазба» – дейтұғын. Мұның тартып алып барғанын шап беріп ұстай алатұғын бір машина бар: «Мәшке» дейтұғын. Араластырып, сапырылыстырып, астын-үстіне шығаратұғын бір машина бар – «һазма» – дейтұғын. Көбігін бір жерге (ирге), қаймағын бір жерге, тортасын бір жерге бөлектеп, бөліп жатқан бір машина бар – «мұмайззе» дейтұғын. Көбігін жоғары серпіп, қақырық, түкірік қылып шығарып, тортасын төмен серпіп, төменгі жақтан шығаратұғын қылып, қаймағын сүзіп, жібермей алып қалып жатқан бір машина бар – «Дафса» – дейтін [42].

Бұл бес машинадан соң, жұмыс жазған бауырға келді. Тұрып қалған – таза қаймақты есептісін бауыр өзіне қарай тартып алып, қан туысына айналдырып (айландырып) бояу жасап, оның қаралтым дәнемеге жарамайтұғынларын талақ өзіне қарай тартып алып қаракұрым жасап, сарғылтым өт өзіне қарай тартып алып зерде жасап. Ақшылын өкпе өзіне қарай тартып алып, қақырық жасап, көріктің желіндей өкпе желімен үріп, кеңірдек жолымен сіңбірік, қақырық қылып қайтадан далаға шығарып жатады.

Мұның бәрінен іркіліп, тазаланып қалған қан бауырда сумен аралас болғандықтан, топырағын талақ айырып алды, отын зерде айырып алды, желін өкпе айырып алды. Суды айырып алған ешкім жоқ болды [43].

Сумен аралас болып жүрген қан тағы дәнемеге жарамай тұғын болған соң, ол қанмен араласып жүрген суды бүйрек өзіне қарай тартып алып, сідік қылып жасап, қуыққа жіберіп тұратұғын болды. Енді бауырдың өзінде қалған таза қан тамыр-тамырға тарап, тамам ағзаға жайылуға бет беріп, әр мүшеге өсім жүргізіп, етке-ет, майға-май, сүйекке-сүйек қосады. Тамыр ішінде жүгірген қанлардың таза-тазасын сүзіп алып, екі домалақ еркекте бала болатұғын суды жасап, екі емшек ұрғашыда сүт жасап шығарады. Егер талаққа бір ғаллыт пайда болып, бауырдағы қаннан қарақұрымды айырып ала алмаса, онымен араласқан қан ағзаларға тараса, безгек, жындылық судайылық (шудайылық) – аурулар сонан болады.

Егер өтке бір ғаллыт пайда болып, бауырдағы қаннан зәредей айырып ала алмаса, шөлдеуік сықылды әр түрлі сарылық аурулар сонан болады.

Үшбу дүниеде айтылған машиналар бір жақпас тамақтан бұзылып, жүрмей қалса, адамның аурулы – сырқаулы болатұғыны – сол. Бұлай болғанда, әркім әуелі өз денесінің іші – тысын білуге тырмысу керек.

Құданың құдіретінің шеберлігін тамаша қыламын. Осы [н] ың құдіретті қолымен жасаған шаһарды тамаша қылу үшін, соған бар жалған дүниенің жүзінде пенденің жасаған шаһарлары – соны да әлдеқандай тамаша көріп, пәлен-түген деп, сөйлеген болады.

Құдірет қолымен жасалған шаһар: адам болып жүреді, құс болып ұшады. Он сегіз мың ғаламда болған нәрсе – бәрі бір өзінен табылады. Өзін жасағанда, ұзындығы екі қарыс, жуандығы бір жіліншектей екі діңгектің үстіне сыйғызды.

Бір-біріне дұшпан, үйірлігі жоқ төрт нәрсенің басын біріктіріп, сонан жасады. Тоғыз жолдың торабы [44], сегіз қиыр шартарап, төрт бұрышы түгел он түрлі қазына орнатып, төрт жүз қырық төрт жерден бекіту салып, үш жүз алпыс (алтмыш) өзен ағызып, он екі жерден даруаза [45] жасап, мешіт те – өзінде, базар да – өзінде, көше орамлар да – өзінде, бау ағаш та – өзінде, – жерде не болса, бәрі өзінде; көкте не болса, бәрі өзінде; ексе, бітпейтін; құса, жетпейтін; ауызбен айтып болмайтын қылып жасады. Оты да өзінде, желі де өзінде, суы да өзінде, топырағы да өзінде – ол шаһарда бір тахыт жасап, ол тахытта – бір патша: елі өзінің ішінен шығарып отырғызып қойды.

Патша түзу болса, қара оқыр (ұқыр) бәрі түзу. Патша бұзылса, бәрі бұзылатұғын қылып қойды. Ол шаһарда бір күмбез жасап, аспан көктің күмбезінде бар болған нәрселердің бәрін бұл күмбезде бар қылып қойды. Ол күмбезден бір есік ашылып, ол есіктен дүр (дүрру) гауһарлар (күһірлер) шашылып тұратұғын қылып қойды. Екі қызыл лағылдан екі ашпалы: ашқанда, ашылып; ашпағанда, жабылып тұратұғын қылды.

Бүтін бір шаһарының тіршілігіне жарайтұғын азық-түлік осы есіктен кіріп тұратұғын болды да, және шаһардың арам – аласы (алысы) өзіне керек еместің бәрін шығарып тұруға төменгі жағынан екі есік шығарды. Екі қызыл лағылдан – ашпалы, жаппалы қылып орнатқан есіктің қақ маңдайынан жел жіберіп, ауасын (һуасын) түзетіп тұратұғын екі бутартпа жасады. Бүтін шаһарының ауасын түзетіп, желмен жүретұғын машиналарының бәріне жел беріп, тахытта отырған патша қапа һәм шатлық жеткізіп, үш жүз алпыс өзеннің суын күшейтіп ағызып және қайта далаға ағып шығып тұратұғын машинаның тетігі осы жел диірменде болды.

Ол патшаға бір уәзір [46] жасап, оның тұратұғын орыны күмбездің қап [қақ] ортасында болды. Ол уәзір патшаға найып болып, доверной есепті бір шаһарға қараған жұмысты осы басқаратұғын болды.

Және бұған бес почтабайшы даяр болып тұратұғын болды. Бірі – есіткенін жеткізіп тұрады [47]. Бірі – ащының ащы екендігін, тұщының тұщы екендігін татып, біліп, залалын айтып тұрады. Бірі – пайдалы нәрсе мен залалды нәрсені иіскеп білумен пайда-залалын айырып беріп тұрады. Бірі – бір нәрсенің ұйытқы екендігін, иа бір нәрсенің суық екендігін, – ұстауменен біліп, мұның пайда-залалын айырып беріп тұрады.

Бұл бесеуінің даладан алып келген хабарларын бір қалқайған бөлменің аузында отырып тосып алатұғын бір білгіш бар. Ол керектің алады да, керек емесін шығарып тастай береді. Керек деп алғанын өзінен басқа жазып тұратұғын хатшы бар, соған береді. Ол жазып алғанын үстінен қарап тұрған бір көруші бар, соған көрсетеді.

Бұл үшеуі ұнатқан жұмысты тағы бір тексеруші бар. Ол қарайды да дыбырнайға [доверенныйға] жеткізеді. Және бұл төртінші білгіш дыбырнаймен көп талас-тартыс қылып, бесінші [48] білгіштің алдына салып, дыбырнайдың ұнатқан жұмысын дәптерге тіркеп бекітіп, та-

хыт үстінде отырған патшаһыға көрсетеді. Бұл патша өзін жоқтан бар қылған ұлығы патшаһыға арыз (ғарыз) қылып, қол астындағы кара бұқараның (пықыраның) бәрін көңілге алғанына жеткізеді.

Үйіне бұл шаһардың өзінде сегіз ұста бар. Күні-түн дамыл алмай шаһардың керек-жарағын жұмыстап жатқан.

Кімде кім бұл шаһарды тамаша қылса, шаһарды жасаған ұста-сын, оның шеберлігін әбден таниды.

Ретімен былай айтылады:

Мәшһүр Жүсіптің «Адам мүшелері» өлеңі

Жақсы пай ми мен жүрек еді,
Мемлекеті көп дүние (дене) керек еді.
Аты – нәпсі, рағайыт, халқы – ағза,
Казнешейі мәске бөлек еді.

Екі көз – қарауылшы қылған тұрақ,
Елші еді сөз таситын екі құлақ.
Ақ таяғы – шабарман екі қолы,
Жансызы иіскеп білер бұрынырақ.

Дәрігері: «Биле – деген – дәмін татып» –
Бір ғақыл түзетеді бәрін жатып.
Ұстазы – ол құтта жазба дүр.
Баста – ми, тұр бәріне таңдай атып.

Емес пе диірменші отыз тісің,
Ас сіңірет машина нуай кісің.
Ас дәмін ауыз біліп болар дәрігер,
Білуге бәрін айырып жетсе күшің?!

Құтта мүсіре болып қасап,
Ол құтта мүмие зергер керек ұсап.
Сегіз шебер жан білмей, іште жатар,
Тыстағының баршасын түзеп жасап.

Кеңірдек, өңешің мен қарын, жүрек,
Өкпе, бауыр, талағың, – бәрі керек.
Қақырық пен түкірік – сыпырғышың,
Пайдасын білсең керек, болсаң, зерек.

Бәрінен айтылмаған бір жыр қалды,
Бересің үйіп-төгіп соған малды.
Күшті өгізің бар болса, егін айда,
Пайданың, көретұғын, сол – қак алды.

«Ниса өкім, харышлігім, патуа шіркім» – делінген Калам-Қырымда.

Адамның денесі екі нәрсенің күшімен саламат, ауыр үйсіз (ойсыз) тұрады. Бұл екі нәрсенің бірі – қызыл қан, бірі – бұзылған қара қан. Таза қызыл қан екі дем алыстың бірімен даладан ішке қарай кіре береді. Жүрекке барып, жүректен арман күллі денені аралап қайтуында қара қан болып, тағы жүрекке келіп, дем алыс жолымен далаға шығып тұрады.

Міне, Құдіреттің шеберлігі[н]: ішке қарай кірген дем алыс – қызыл қан, далаға шыққан дем алыс – қара қан. Сол үшін айтылады: «Бір дем әрі, бір дем бері». Осы екі дем алыстың бірі тоқтаса, адам дереу өледі де қалады. Бұл екі дем алысқа жақсы ауа (һуа) керек. Адам өзін таза ауада сақлауға керек.

Екінші – бұл екі дем алысқа күш беруге жақсы тамақ керек. Қазақ мақалында айтылады: «Ауру – астан, дау – қарындастан», – деп.

Үшінші – екі дем алысқа күш беруге әрекет (харекет) өскін (үскін): қазақша – жүру, тұру керек.

Төртінші – бұл екі дем алысқа ұйқы мен ояулықты қалыбынан асырмай, кемітпей, орта әдетпенен (ғадетпенен) үйретуге керек.

Бесінші – екі дем алысқа күш беруге шатлық керек. Адам өз көңілін өзі төмендетпей ұстау керек. Қазақта мақал бар: «Ит өз құйрығын өзі алып жүрмесе, оны кім алып жүреді?» – деген. Оның мәнісі – адам өз көңілін өзі көтеріп жүру керек деген сөз.

Алтыншы – дем алысқа күш беруге: ашу, қорқу, өкініш сықылды нәрселерден өзін аулақ алыс жүргізуге керек. Бұл айтылғандардың бірде бірі адамда жоқ болса, адам ауруға шалынады. Не қалпынан асып көтеріліп кетсе, онда да жаман болады. Аса қорыққаннан, аса қуанғаннан, не зор ашу қысқаннан өліп кеткенлер де болған.

Жан – бір асыранды құс, дене – бір қапас. Ол құсқа от, су бермесе, қапаста тұрып аштан өліп қалады, оған қорек беру керек. Хайуан тамақтан семіреді, адам құлақтан семіреді. Мұнан мағлұм болды: жақсы сөзге жан семіреді екен. Жанның қорегі – құлақ, сүйсінерлік

сөз екен. Адам тіршілігінде, ден саулығында құлақ сүйсінер сөз естуге талап қылып тырысу керек. Түркістан шаһарында ақ күмбез бар. Қожа Ахмет Иассауи хазірет сұлтан лығарфин айтқан:

Сөзді айттым, әркім болса, дидар талап,
Жанды жанға пионд (пинд-винт) қылып кетті улап.

Яғни сөзді айттым Алла тағалаға ғашық үмбеті зор болып дидар талап қылушыларға (қылғушыларға). Егер ол тыңдаушы (тыңларғұшы) жан құлағы не айтушының (айтқушының) аузына тыққандай қылып, алма ағашының бұтағына қайыңның бұтағын үлестіріп орнатқандай қылып шын көңілімен тыңласа. Қазақ мақалында айтады:

Сөзді айтқыл ұққанға,
Жанды жанға сұққанға.
Айтып, айтпай немене,
Мақтамен құлағын тыққанға?!

Және бір мақал: «Ақпа құлаққа айтсаң, ағып кетер, // Ұқпа құлаққа айтсаң, ұғып кетер». Жан құлағын салып тыңдаушының жоғынан далада тұрған молаға, иесіз қалған қораға айғайлай-айғайлай басым һуарды.

Адамның жаны асыл жаратылған ғалам әр уақ [ыт] та. Құдай тағала жақындықты таба алмағаннан, бұл ғаламға Құдай тағалаға жақындасуды табу үшін, махаббат артылдыру үшін келді. Бұл ғаламға келмес бұрын өз алдына бір қосын ғаскер жұрт еді. Соның үшін хадис (хыдиш) Шариф былайша бұйырды: «Алар уах жүнүд муажындет уан тағарфа шылғауан тінакіра хатлыға».

Мығной (Мәснәуи) хадис Шариф.

Бұ дүр дүниеге келместен бұрын рух біткен. Ғалам Аруашта өз алдына бір қосын ғаскер еді. Сонда жүргенде, біріне-бірі танымал үйір-шүйір болған жанлар дүниеде бірімен-бірі тату-тәтті, үйір-шүйір болысып жүреді. Бірі Мағрыптың, бірі Машрықтың кісісі болса да, ғалам Аруашта жанға жан танымал, үйір-шүйір болмаса, бір туысқан бауыр болса да, ерлі-байлы болып қосақталып үйір болса да, бір-бірімен тату-тәтті болмайды. Сол үшін айтылады: біреуді біреу жек көрсе: «Рухым шошиды, жаным жек көреді» – деп. Біреуді біреу жақсы көрсе: «Жаным жақсы көреді» – десіп айтылады.